

* * *

Fabrice Mouthon, *Le sourire de Prométhée. L'homme et la nature au Moyen Âge*, La Découverte, Paris 2017, ss. 317

Fabrice Mouthon jest francuskim mediewistą specjalizującym się w zagadnieniu społeczeństw wiejskich średniowiecznej Francji oraz ich gospodarki. Dotychczas swoje zainteresowania skupiał na badaniu dziejów przyrody i zarządzania zasobami w Sabaudii. W swojej najnowszej pracy stara się przedstawić zależności między ludźmi średniowiecza a ich środowiskiem. Ten ambitny zamysł umiejscawia go w interdyscyplinarnej domenie między klasyczną szkołą historii integralnej a współczesną historią środowiskową.

Pierwsza z trzech części książki poświęcona jest miejscu przyrody w kulturze średniowiecznej — nauce, sztuce i religii. Autor otwiera rozdział stwierdzeniem, że człowiek nigdy nie żył w zgodzie z naturą, a o podziale odczytywania świata na kulturę i naturę możemy mówić już w kontekście prehistorycznych społeczeństw łowców-zbieraczy. Główna myśl Mouthona, że „chrześcijańska wizja świata stała się w średniowieczu jedyną tolerowaną”, warunkuje chronologiczne spojrzenie na dynamikę relacji kultury i natury. Przykłady opisywane przez autora pokazują, że już w najdawniejszych narracjach widać ogromny rozdźwięk między światem człowieka a światem natury. Wizja świata u zarania chrześcijaństwa również

zasadzała się na przeświadczeniu, że człowiek nie żyje w harmonii z naturą i musi negocjować z nią swoją pozycję przy pomocy rytuałów, narracji, ale też walki. Z monoteizmem chrześcijańskim wiąże się niespotykane we wcześniejszych wizjach świata wywyższenie człowieka na pierwsze miejsce pośród Stworzenia. Mouthon przytacza liczne badania sugerujące, że chrześcijańskie podejście do natury było przyczyną destrukcji ekosystemów europejskich. Opisane przez niego przemiany nurtów teologicznych i naukowych skutkowały ostatecznie wyemancypowaniem się natury jako autonomicznego i sprawczego bytu w ramach Stworzenia, a badanie jego praw i zachowań — powstaniem nowoczesnej nauki. Autor przytacza również w skrócie tradycję historiograficzną i nurty w humanistyce, które doprowadziły do narodzin historii środowiskowej. Jego zdaniem tradycja intelektualna miała ogromny wpływ na ukształtowanie zachodniego sposobu traktowania przyrody, który doprowadził do obecnego stanu zagrożenia całej biosfery. Nie bez powodu już w przedmowie Mouthon zaznacza, że to w średniowiecznym Paryżu, Bolonii, Oxfordzie czy Cambridge powstała nowa wizja przyrody — oddzielonej od człowieka, a w końcu także od Boga. Według autora ta naturalistyczna filozofia obciąża w pewnym stopniu kulturę zachodnią odpowiedzialnością za obecny stan świata. Dwa ostatnie rozdziały tej części pracy zbaczają w kierunku powiązania kultury z determinantami przyrodniczymi. Pułapka maltuzjańska jest osią centralną rozważań nad kwestiami wiary człowieka średniowiecznego w lepszy świat i roli przyrody w kształtowaniu kultury. Na koniec Mouthon łączy zagadnienia klimatu z dziejami politycznymi, kulturą i gospodarką.

„Mimo chwalebnych wysiłków intelektualnych ludzie średniowiecza wciąż nie rozumieli zjawisk przyrodniczych” — od tego zdania rozpoczyna się druga część książki, poświęcona elementom przyrody w gospodarce średniowiecznej. Stwierdzenie to podkreśla przeświadczenie autora o ogromnym rozdzwiewku między wiedzą przekazywaną przez zachowane teksty z epoki a średniowieczną praktyką współżycia z naturą. Mouthon interpretuje sposoby gospodarowania zasobami przez pryzmat zagadnień energii, klimatu i odporności środowiskowej (*resilience*), wiążąc je z kwestiami kultury i społeczeństwa. Otrzymujemy swoisty katalog zasobów oraz sposobów ich eksploatacji i wykorzystywania. Opisana została wytrzymałość upraw na zmiany klimatu i wyjałowienie gleby oraz skutki przejścia bliskowschodniego dziedzictwa rolniczego w Europie na północ od Alp, a także rzutujący na sposoby gospodarowania glebą kulturowy obraz chleba, wina i oliwy. Ogrody, wykorzystanie ziół i gospodarka leśna ukazane zostały w kontekstach społecznym, krajobrazowym i przy pomocy pojęć zwrotu przestrzennego. W kolejnym rozdziale przedstawione są materiały użytkowane w budownictwie i rzemiośle: drewno, kamień, glina, szkło itd. Autor osadza ich wykorzystanie w kontekście ekologicznym, a także zestawia potrzeby gospodarcze i kulturowe poszczególnych społeczeństw średniowiecznych w celu ukazania dynamiki obciążenia środowiska eksploatacją tych zasobów. Ostatni rozdział drugiej części pracy poświęcony jest syntezie zagadnień programów kulturowych przez pryzmat programów kulturowych (najprościej mówiąc, pomysłów człowieka na zagospodarowanie przyrody), które obciążały naturę. Według autora najlepszym materiałem do badania tych kwestii są obserwacje zmian prawnych i formowania się nowych instytucji społecznych. Wiele miejsca poświęcone jest kwestii eksploatacji przestrzeni wspólnych — lasów, rzek, mokradeł.

Ostatnia część o znamienym tytule „Wyzwanie Prometeusza” („Le défi de Prométhée”) jest syntezą wiedzy omówionej we wcześniejszych rozdziałach i koncepcji historii środowi-

skowej. Mouthon zajmuje się różnymi sposobami przekształcania środowiska przez człowieka i ich wpływem na kondycję przyrody, a przez to kondycję samych społeczeństw. Krajobraz powstaje na dwóch płaszczyznach: naturalnej i kulturowej — działanie człowieka na naturze jest więc antropizacją (*l'anthropisation*) środowiska. W tej części pracy autor dywaguje nad możliwością przesunięcia daty początku antropocenu na XII–XIII w., kiedy „pejzaże strachu” zapełniające źródła wczesnośredniowieczne ustępują opisom przekształcania przyrody, a środowisko ulega w tych tekstach człowiekowi. Mouthon omawia wiele sposobów użytkowania ziemi — ekstensywną deforestację, tworzenie polderów, pasterstwo — oraz jego następstwa; powraca do zagadnienia konfliktów o użytkowanie wspólnych przestrzeni, opisuje erozję i wyjąłowanie ziemi, a także skutki działania człowieka w postaci np. zmiany cen produktów. Ten szeroki wachlarz interpretacji zostaje poszerzony o kwestie środowiskowe — zmiany w bioróżnorodności, skutki klimatyczne antropizacji środowiska, ale także zbawienne dla przyrody następstwa plagi czarnej śmierci. Zagadnienie pułapki maltuzjańskiej stało się wstępem do rozważań nad wpływem intensyfikacji pracy, rozwoju technologii i wiedzy na eksploatację zasobów i możliwości wykorzystania środowiska przyrodniczego. W ostatnim rozdziale Mouthon podnosi kwestie świadomości ludzi średniowiecza w zakresie ich wpływu na zanieczyszczenie i eksploatację natury, za przykłady podając powstawanie regulacji eksploatacji lasów i sposoby radzenia sobie z zanieczyszczeniem w miastach.

Bardzo trudno jest wystawić tej monografii jednoznaczną ocenę. Nie można uciec przed wrażeniem, że książka jest w pewnym sensie kontynuacją tradycji szkoły *Annales*. Autor nie tylko często odnosi się do jej klasyków: Braudela, Le Goffa i Duby’ego, lecz także prezentuje podobny schemat przedstawiania całości losów człowieka. Widzimy więc próby powiązania historii myśli intelektualnej, techniki i uwarunkowań przyrodniczych z dziejami społeczeństw i największymi nurtami kultury w perspektywie „długiego trwania”. Schemat ten zdaje się być jedynie uzupełniony przez najnowsze ustalenia historii środowiskowej.

Ogromną wadą opisywanej pracy jest jej bardzo wąski horyzont geograficzny — tytuł i szerokie podejście tematyczne autora sugerowałyby całościowe podejście do tematu, w książce poruszono jednak kwestie niemal wyłącznie związane z Europą Zachodnią. Autor jest bardzo dobrze obeznany z materiałem dotyczącym średniowiecznej Francji, w zadowalającym stopniu również Anglii, jednak wyjście poza te granice jest incydentalne i powierzchowne. Nieliczne wzmianki o średniowiecznych Niemczech i Hiszpanii są jedynie przedłużeniem niektórych wątków poruszanych w książce. Nieco więcej miejsca poświęcono Europie Północnej, z uwagi na zadowalające zbadanie kwestii środowiskowych, gospodarczych i handlowych związanych z wikingami. Próżno jednak szukać jakichkolwiek wzmianek o Słowiańszczyźnie. Mouthon całkowicie pomija tę część Europy, co rzutuje na wnioski płynące z pracy i uogólnienia związane z chronologią niektórych procesów. Podsumowując swoje dociekania, autor stawia tezę, że od katastrofy naturalnej społeczeństwa średniowieczne zostały uratowane po raz pierwszy dzięki przetrzebieniu populacji ludzkiej przez czarną śmierć i po raz drugi — przez import tanich towarów z kolonii. Jest to spostrzeżenie, które może odnosić się wyłącznie do Europy Zachodniej, nie uwzględnia również uczestnictwa Europy Wschodniej w handlu surowcami ani jej środowiska.

Praca porusza niezwykle szeroki wachlarz zagadnień, powołuje się na klasyczne pozycje z wielu dziedzin i przytacza ogromną liczbę nowych ustaleń, jednak nie może zostać uznana za kompendium wiedzy ani podręcznik, mimo że pretenduje do takiego miana.

Sposób przekazywania wiedzy jest w dużym stopniu chaotyczny, a mnóstwo istotnych wątków jest przedstawianych epizodycznie. Również aparat naukowy pozostawia wiele do życzenia — w książce znajdziemy niewiele przypisów, większość badań jest przytaczana jedynie z przywołaniem personaliów ich autora, czasami również tytułu książki. Mouthon powołuje się na liczne źródła i opracowania, a statystyki i dane liczbowe przedstawia na niemal każdej stronie, najczęściej musimy uwierzyć w te informacje na słowo albo przeszukiwać bibliografię, licząc na to, że jedna z pozycji potencjalnie odpowie na nasze wątpliwości.

Między zasługi należy policzyć przytoczenie w toku wywodu ogromnej liczby wyników najnowszych badań. Mouthon powołuje się na nie na każdym kroku i w kluczowych kwestiach. Książka jest również doskonałym wstępem do pracy ze źródłami dotyczącymi kwestii przyrodniczych, gospodarczych i społecznych w średniowieczu. Autor porządkuje pojęcia łacińskie i starofrancuskie (a często również staroangielskie) i zestawia je ze współczesnymi pojęciami. Warto wspomnieć na końcu o sposobie operowania danymi liczbowymi i statystykami. Mouthon bardzo często przerzuca ciężar argumentacji na liczby, a w przypadku omawianego tomu jest to doskonałym pomysłem — liczby zaskakują i zmuszają do refleksji.

Igor Rosa
Uniwersytet Warszawski
Wydział „Artes Liberales”
ORCID: 0000-0002-8086-3695